

Стеценко В.І.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЦЕНЗУРНІ ОРГАНИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.)

Стаття присвячена маловивченим у науковій літературі аспектам діяльності російських цензурних органів на території Південно-Східної України, що в адміністративно-територіальних межах XIX ст. окреслювалася як Новоросійське генерал-губернаторство. На основі контент-аналізу матеріалів діловодства різних цензурних інституцій автор виокремив особливості роботи одеських цензорів у періоді Першої російської революції, столипінської політичної реакції напередодні Великої війни.

Констатовано, що саме губернським керівництвом Півдня України та одеськими цензорами вперше в Російській імперії був вироблений і застосований поетапний механізм боротьби з опозиційною пресою, безконтрольною видавничою діяльністю. Для цього, зокрема, було введено воєнний стан у мирний час, правовий режим якого дозволяв за спрощеною процедурою закривати негідні владі періодичні видання, друкарні та накладати значні адміністративні штрафи на відповідальних осіб чи редакції в цілому.

Значна увага приділена статистичним та порівняльним підрахункам щодо переслідування цензурою різної за змістом та призначенням друкованої продукції, виокремлені специфічні заходи, що вживалися губернською владою для встановлення контролю над опозиційною, єврейською, гумористичною пресою. Претензії та переслідування «одеської цензури» були прямопорційні ступеню опозиційності газети. У той же час на Півдні України не спостерігалася надмірна жорстокість цензури щодо україномовних та ліберальних видань, яка ще відбувалася у Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку була звернена на робітниче питання, соціальні негаразди. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади.

Ключові слова: цензура, воєнний стан, інспектор у справах друку, Одеський тимчасовий комітет у справах друку, Перша російська революція.

Постановка проблеми. У ході історичного розвитку Російської імперії завжди спостерігалася переплетіння нерозв'язаних і взаємозумовлених питань – національного, релігійного, селянського та робітничого, які, відповідно, формували зміст внутрішньої охоронної політики. Для забезпечення стабільності в державі та функціонування авторитарного режиму потрібно було утримувати, постійно вдосконалювати силовий блок – армію, поліцію, спецслужби. Одним із стовпів стабільності та водночас механізмів захисту правлячого режиму в інформаційній сфері був інститут цензури. На початку XX ст. в Російській імперії була вибудована розгалужена система регіональних цензурних органів, значна частина яких базувалися в українських містах – Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі.

Географічні, національні та соціально-економічні особливості Новоросійського краю (Південь України) багато у чому зумовили специфіку діяльності цензурних органів й особливо впродовж 1905–1914 рр. У вказаний період внутрішню

цензуру у Новоросійському краї здійснювали такі інституції, як Інспектор у справах друку м. Одеси (1906–1909 рр.), Одеський тимчасовий комітет у справах друку (1909–1917 рр.), Інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі (1872–1917 рр.). Усі вони територіально базувалися в Одесі. Тут же діяв один із найбільших в Російській імперії Комітет іноземної цензури, після перевірки якого величезна кількість друкованої та зображувальної продукції розповсюджувалась на теренах імперії та надходила безпосередньо до її споживачів [1, с. 47].

Аналіз останніх досліджень. Проблема функціонування окремих чи регіональних цензурних органів в українських губерніях Російської імперії частково була розкрита у студіях О.Ю. Кірієнка [2–4], В.Е. Савчинського [5], І.В. Сулими-Камінської [6], М.Г. Щербак [7], Н.М. Щербак [8], Н.О. Щербак [9–10]. Разом із цим дослідники більшою мірою зосереджувалися на висвітленні окремих аспектів діяльності «київської цензури», натомість функціонування органів цензури міста

Одеси через складність опрацювання відповідних фондів Державного архіву Одеської області залишається маловивченим.

Постановка завдання. Метою цієї історичної студії є вивчення специфіки функціонування цензурних органів, що базувалися в Одесі, виокремлення пріоритетів у їхній повсякденній діяльності, пов'язаних саме з усіма особливостями Півдня України, його посиленням економічним розвитком на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Перша російська революція та небувалий до того підйом народних мас не могли не вплинути на посилення видавничої активності в Одесі та Південно-Східному регіоні загалом. Упродовж 1905 р. лише у самій Одесі виходило 15 найменувань щоденних суспільно-політичних газет. Разом із цим одеські цензори не розгубилися (як їхні київські колеги) та вирішили спрямовувати свій контроль насамперед на популярні, авторитетні періодичні видання, які мали серйозну вагу у суспільстві і певним чином формували суспільні настрої. Цензор В. Фром у своєму звіті за 1905 р. зазначав, що серед величезної маси новоствореної періодики превалюють «копеечные газеты», «бульварная преса», в яких висвітлюються побутові історії, псевдонаукові сенсації, різні сварки, нісенітниця, безглузді історії. Політичного забарвлення така преса не мала, а її малограмотні редактори, користуючись певним послабленням суспільних вимог до якості контенту друкованих видань, вирішили збагатися. Що ж до серйозних громадсько-політичних видань Південно-Східного регіону, то одеські цензори жорстко реагували на прояви антивладних чи опозиційних випадів на їхніх сторінках. Від 300 до 500 рублів були оштрафовані «Одесские новости», «Одесское обозрение», «Одесская почта», «Одесская газета», «Голос Одессы». Особливо прискіпливою була увага службовців цензурного відомства до газет, редакторами яких були євреї. У звіті такі періодичні видання виділялися окремо. У 1905 р. п'ять періодичних видань по санкції цензурного органу Одеси призупинили свою діяльність на певний час («Одесская газета», «Голос Одессы», «Вчера и Сегодня», «Одесская жизнь», «Одесский курьер»). У той же час з архівних матеріалів помітна явна симпатія цензорів до періодичних видань монархічного спрямування «Русская Речь», «За Царя За Родину!» [11, арк. 6, 19–20].

«Революційний хаос» – так можна було охарактеризувати ситуацію у видавничій діяльності та сфері державного контролю за друкованим словом – не вплинув на зміну ставлення одесь-

ких цензорів до соціал-демократичної літератури. Безапеляційній забороні було піддано роботи К. Каутського та А. Бебеля, які видавці, зважаючи на пом'якшення загального цензурного режиму в Російській імперії, сподівалися легально видати та реалізувати [11, арк. 34].

У грудні 1905 р. в Одеському генерал-губернаторстві¹ було оголошено воєнний стан, в умовах якого цензурні органи отримували можливість накладати адміністративні штрафи та призупинити вихід періодичних видань без подання відповідного клопотання до суду та прокуратури, і тим самим не чекати судового вердикту. Для розуміння та ілюстрування того, наскільки змінилася ситуація із контролем за друкованим словом, варто звернутися до доповідної записки головного одеського цензора В. Фрома. У ній службовець зазначає, що після обнародування Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. одеська преса почала публікувати статті антиурядового спрямування. Заходи попередньої цензури були абсолютно неефективні. Редактори і видавці відверто ігнорували розпорядження та приписи місцевого цензурного органу. Становище цензорів ставало нестерпним, проти них спеціально влаштовувалися провокації. Нові «Тимчасові правила про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р., як стверджував цензор, в народі були трактовані неввірно: «Как неограниченное право делать, что хочешь». Адміністративна боротьба була неможливою: судова палата, посилаючись на відсутність офіційної публікації «Тимчасових правил...» в урядових виданнях, відмовлялася приймати відповідні клопотання від цензорів. З початку 1905 р. і по грудень 1905 р. було всього-на-всього 11 судових обвинувальних вироків. Після оголошення у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях воєнного стану й зумовленими цим правовим режимом спеціальних заходів упродовж грудня 1905 р. – першого кварталу 1906 р. вдалося закрити або тимчасово призупинити вихід найбільш опозиційних періодичних видань: «Коммерческая Россия», «За свободу», «Народное дело», «Чайка», «Народная справа», «Вісті», «Русский еврей», «Жиче Польське» та інші, всього 21 [17, арк. 46–50].

Варто зазначити, що вжиті на території Південно-Східної України заходи були згодом взяті на озброєння для відновлення державного контролю за пресою по всій Російській імперії. Досвід губернської влади вказаних територій та одеських

¹ Одеське генерал-губернаторство – тимчасове адміністративно-територіальне утворення, що функціонувало упродовж 1905–1908 рр. та мало на меті об'єднати військову і цивільну владу для боротьби з революційним рухом.

цензорів дуже сподобався голові Ради міністрів П. Столипіну (1906–1911 рр.), який вимагав від губернаторів і градоначальників решти імперських територій якомога частіше впроваджувати воєнний стан чи стан посиленої охорони² [1, с. 196]. У той же час наведений фактологічний матеріал свідчить, що у справі пожвавлення діяльності опозиційної преси брали участь усі найбільш чисельні національні групи населення регіону: українці, поляки, євреї.

Не менш суворий контроль з боку цензури та місцевих очільників губерній спостерігався у 1905–1906 рр. щодо неперіодичних видань. Упродовж першого півріччя 1906 р. порушено 9 судових тяжб щодо видавців та розповсюджувачів книжок, зміст яких порушував цензурні норми [17, арк. 36]. Деякі відповідальні за випуск особи отримали окрім штрафів ще й по два тижні адміністративного ув'язнення. Найбільший гнів влади було спрямовано на єврейські друковані видання. Цензор В. Фром вказував на те, що одеський генерал-губернатор вимагав негайно арештовувати та висилати за межі Південно-Східної України осіб, причетних до видання й поширення єврейських антиурядових друкованих видань, конфісковувати все друкарське обладнання [17, арк. 37].

Загалом оголошення воєнного стану та жорсткі адміністративні заходи дали певні результати для повернення колишнього контролю місцевої влади над друкованими виданнями, а разом із цим й лівовою часткою інформаційного простору. Інспектор у справах друку В. Фром у своєму звіті за 1906 р. зазначає: «Беру на себе смелость удостоверить, что исключительно благоприятное развитие содержания одесской печати при местном исключительном революционном настроении можно объяснить только тем, что как руководители революционного движения, так и их орудие, т.е. издатели местных произведений печати, осознали, что при существовании бдительного надзора генерал-губернатора, у которого я имею честь каждый день докладывать, издание преступных сочинений сделалось невозможным. Благодаря этому, в Одессе мало-помалу замечается понижение количества судебных преследований литературы...» [17, арк. 36 зв.].

Відповідно до норм надзвичайного законодавства, які набули чинності із запровадженням у грудні 1905 р. воєнного стану у губерніях Південно-Східної України, значно зросли штрафи

щодо порушників цензурних норм. Поряд із цим влада накопичила достатньо сил і розробила стратегію аби завдати остаточного удару по опозиційній пресі та перейти до контрреволюційного наступу.

1907 р. пережили не всі опозиційні до влади періодичні видання. Найбільше постраждала газета «Одесские новости», її було оштрафовано на 3 тис. рублів, редактора арештували на 3 місяці, а у серпні того ж року вона взагалі припинила свій вихід. Решта авторитетних газет змушені також були сплачувати не малі штрафи: «Одесский листок» – 1 000 рублів; «Одесские новости», «Новое обозрение» по 500 рублів. На весь час дії воєнного стану було призупинено вихід двох єврейських газет «Еврейская мысль», «Еврейское слово», 1 польської та 1 болгарської газет.

Разом із цим слід відмітити і перестороги цензури щодо ультраправого друкованого слова, на сторінках якого також могли міститися небезпечні для громадського спокою заклики. За крайній антисемітизм було призупинено на три дні вихід монархічної газети «За Царя. За Родину» [11, арк. 80, 89–91].

Упродовж 1907 р. продовжилося виявлення та нейтралізація соціал-демократичної, анархістської та соціалістичної літератури. Зокрема, на клопотання одеських цензорів суд ухвалив рішення про конфіскацію 5 друкованих видань: «Сборник статей: «Крестьянство и политическая борьба», «Из программы синдикального анархизма», «Реформа и социальный переворот. Синдикализм и социализм», «Социальные учения в христианстве», «Из прошлого профессионального движения в России» [11, арк. 83–84].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Одеса була найбільшим містом на території України, тому ця обставина цілком природно зумовила залучення до інспекторського нагляду за друкарнями та книжковою торгівлею двох чиновників – старший та молодший інспектори друкарень, літографій та книжкової торгівлі [13]. В умовах Революції 1905–1907 рр. вони були досить завантаженими. Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. скасовував чинність наявних на той час цензурних заборон і правил, а отже, слідуючи юридичній логіці, власники книжкових крамниць та бібліотек вимагали повернення конфіскованої у 1904 р. друкованої продукції. Звичайно, не йшлося про всі одиночні видання, а лише про партії продукції, що були опечатані на складах чи затримані в інший спосіб інспекторами у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Частина такої друкованої продукції з'явилася на магазинних полицях, однак це

² Дет. див.: Алёнкин С.В. Институт чрезвычайного положения – исключительный правовой режим обеспечения безопасности государства. *Право и безопасность*. 2004. № 4 (13). С. 18–32.

не означало, що книгорозповсюджувачі та навіть покупці «міченої» продукції могли бути цілком спокійні за свою приватність. За книжковими крамницями (особливо на вул. Дерибасівський), покупцями спостерігали інспектори та спеціальні філери [13, арк. 3, 5, 10–12].

Упродовж 1905–1907 рр. інспектори спрацювали досить ефективно: виявили 8 нелегальних друкарень, вчасно доповідали про випадки стихійних зібрань народу з приводу обговорення та переказу газетних публікацій, фіксували дані про видавців та обсяги випущеної ними продукції [13, арк. 26].

В Одеському генерал-губернаторстві, як і в інших адміністративних регіонах підросійської України, з 1907 р. кількість періодичних видань почала зменшуватися. Цю тенденцію не слід напряму пов'язувати з цензурним тиском (за певним винятком українських періодичних видань). Перш за все мали значення здатність редакції, кореспондентів завоювати та утримувати постійну читачку аудиторію, за можливістю її розширювати, реагувати на потреби ринку. Тому слабкі і малопрофесійні видання просто витіснялися у результаті здорової конкуренції. Так, у 1907 р. в Одесі видавалося 62 періодичних видання; у 1908 р. – 50; у 1909 р. – 19 [14, арк. 102, 104–109, 152].

1908 р. цензурні органи Півдня України та губернська влада дотиснули найбільш опозиційну пресу. Серед останніх опозиційних видань Південно-Східної України було призупинено на час дії у регіоні воєнного стану вихід газети «Новости польские» [11, арк. 124].

У 1909 р. замість Інспектора у справах друку м. Одеси цензурні функції було покладено на Одеський тимчасовий комітет у справах друку. Відповідно, відбулося розширення штату цієї цензурної інституції. Колишній Інспектор у справах друку статський радник Володимир Карлович Фром став у комітеті інспектором у справах друку, натомість повноваження голови Комітету та старшого цензора було покладено на дійсного статського радника Єгорова Анатолія Євгенійовича. Посаду ще одного старшого інспектора у справах друку посів відставний генерал-майор Полетаєв Євген Олександрович. Молодшим інспектором у справах друку став Олексій Олексійович Горшаков, помічником інспекторів у справах друку Спефаріс Іван Семенович [18, арк. 2–9].

Проведені у 1909 р. структурні перетворення та постреволюційне затишшя, що спостерігалось по всій імперії починаючи з 1908 р., дозволили службовцям органів цензури Новоросійського

краю перейти до менш напруженого режиму праці та розподілити цензурно-контролюючі обов'язки між фактично рівноправними у прийнятті цензурного рішення чиновниками. Починаючи з 1909 р. і до запровадження спеціальної військової цензури у 1914 рр., Одеський тимчасовий комітет у справах друку у своїй роботі керувався чинними на той час загальноімперськими нормативно-правовими актами у сфері друку, а отже, будь-яке адміністративне переслідування чи покарання за порушення цензурних норм наставало тільки після відповідної судової ухвали. Штрафи, які накладалися судом за клопотанням Одеського тимчасового комітету у справах друку на місцеві періодичні видання, були відносно незначними за розміром – від 25 до 100 рублів. Тому більш небезпечним покаранням для видань-порушників була призупинка виходу його номерів. До такої практики в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану Тимчасовий комітет у справах друку м. Одеси вдавався все частіше. Так, протягом 1912 р. цензурний орган намагався призупинити вихід неугодних періодичних видань 47 разів, і лише у 20 випадках суд підтвердив його домагання. Зокрема, на термін до 20 днів призупинявся вихід «Голос Одессы», «Утро Одессы», «Русский воин», «Южная мысль» [18, арк. 17].

Упродовж 1910–1914 рр. кількість періодичних видань знову почала збільшуватися. Так, на 1913 р. в Одесі видавалося 89 періодичних видань. 56 разів одеські цензори порушували перед судом клопотання щодо призупинки виходу окремих періодичних видань, але лише у 10 випадках суд видав санкцію на такі дії. У звіті Одеського тимчасового комітету у справах друку за 1913 р. подані наступні характеристики періодичних видань:

1) «Одесские новости» – найбільша за читачкою аудиторією газета, має соціал-демократичне спрямування. Весь матеріал підбирається тенденційно. В адміністративному порядку редакцію газети 10 разів штрафували на загальну суму 1 700 рублів.

2) «Маленькие одесские новости» – скорочений варіант попереднього періодичного видання, має яскраво виражене робітниче спрямування. Протягом року 3 рази номери газети арештовувалися; 10 разів накладалися штрафи на загальну суму 1 300 рублів.

3) «Юная мысль» – помірковано опозиційна газета, 5 арештів номерів та штраф у 100 рублів.

4) «Одесский курьер» – єврейська робітничка газета; 7 разів арештовували її номери та штрафували редакцію на 100 рублів [13, арк. 23].

Отже, претензії та переслідування цензури були прямопропорційні ступеню опозиційності газети. У той же час на Півдні України не спостерігалось такої «цензурної вакханалії» щодо україномовних та ліберальних видань, яка відбувалася у Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак, як діяти щодо них, інспектори не знали: з одного боку, вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншого – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання [13, арк. 2].

Напередодні Першої світової війни кадровий склад Одеського тимчасового комітету у справах друку зазнав змін. Його головою став статський радник В. Албранд, інспекторами у справах друку І. Спефаріс, А. Плетньов, секретарем Д. Безпалько. На одного службовця-цензора стало менше та скоротилося фінансування цієї інституції. Поряд із цим у 1914 р. у справі комітету активно почав втручатися одеський градоначальник Іван Сосновський, який узявся цензурувати та оцінювати публікації окремих періодичних видань і час від часу вимагав у цензорів складення відповідних витримок зі статей преси, таких собі прес-релізів щодо висвітлення журналістами ситуації у місті, загальної картини в оцінках влади. Найбільше претензій у градоначальника викликали публікації газети «Одесские новости» [13, арк. 10].

Втручання вищого губернського начальства у справи цензури було специфічною рисою діяльності цензурних органів у Південно-Східній Україні. Якщо в Одесі на цензурний розгляд тільки епізодично впливав одеський градоначальник, то у губернських та інших провінційних містах взагалі вся цензурна діяльність спрямовувалася віце-губернаторами. Варто зазначити, що вищеназваним посадовцям відповідно до «Тимчасових правил про періодичну пресу ...» надавалося право, незалежно від цензорів, здійснювати нагляд за місцевою пресою і в разі порушення законів про пресу передавати справи до суду. Деякі віце-губернатори, щоб звернути на себе увагу керівництва, явно зловживали цим правом і майже щотижня передавали такі справи до судових палат. Найбільш жорсткою за санк-

цією щодо редакторів та видавців була стаття 129 Кримінального уложення, в якій йшлося про заклики до повалення верховної влади, бунту чи повстання. Тому саме на неї посилалися цензори чи інші чиновники аби покарати тих чи інших осіб, причетних до видання / поширення негідної владі друкованої продукції. Цією статтею Кримінального уложення у січні 1909 р. спробував скористатися Таврійський віце-губернатор П. Масальський. Він наклав адміністративний арешт на черговий номер сімферопольської газети «Южные ведомости» та подав клопотання до суду на її редактора – С. Усова. Прокурор сімферопольського суду Микулін у своєму висновку пропонував таврійському віце-губернатору у клопотанні про порушення кримінальної справи по 129 ст. Кримінального уложення відмовити та відмінити арешт на цей номер [20, арк. 4]. Судова палата погодилася з думкою прокурора і відмовила віце-губернатору у клопотанні, пояснивши, що подані ним газетні статті не дають підстав для порушення кримінальної справи проти редактора – видавця газети.

Однак це не зупинило віце-губернатора П. Масальського, і він продовжував закидати прокуратуру і судову палату своїми поданнями. В архіві зберігається близько десяти відмов йому у порушенні кримінальних справ проти редакторів різних кримських газет [19, арк. 504–510].

У період з 1905 р. і до початку 1914 р., на відміну від Києва, українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Протягом першого революційного року українською мовою світ змогли побачити тільки 9 книжок (1 книга для народного читання; 7 белетристичних книжок, 1 історико-архівна книга) [11, арк. 53]. У наступні роки, як це наведено у порівняльній таблиці №1, тенденція також була невтішною.

Таблиця 1

Рік \ Мова	1905	1906	1907	1908	1912	1913
Російська	538	815	788	1094	4529	6457
Українська	9	2	4	3	8	5
Польська	4	5	-	6	1	2
Французька	11	5	5	65	9	11
Німецька	47	48	8	6	88	82
Єврейська	48	25	16	41	335	59

При забороні книг на першому місці стояв її зміст, а вже потім мова написання. Цензорів у першу чергу непокоїли апеляції авторів до історичного минулого незалежності України, давні

спогади про козацьку волю тощо. Відносно малий показник надрукованої україномовної (нейтральної за змістом) літератури можна пояснити і низьким попитом на неї серед читацької аудиторії. Представники української національно свідомої інтелігенції все ж намагалися реалізувати свої дотаційні видавничі проекти у Києві і тим самим мати справу з «київською цензурою».

У 1913 р. в одній із своїх статей С. Петлюра порушив питання про упередженість цензорів щодо розгляду україномовної продукції. Влада відреагувала на цей закид, направивши відповідне звернення до цензурних органів імперії, причетних до цензурування такої продукції. В Одеському тимчасовому комітеті у справах друку відповіли, що ніяких особливих підходів до україномовної літератури не існує, вона розглядається на рівні з усією іншою продукцією і жодних затримок по її цензуруванню немає [14, арк. 48]. Більшість серед заборонених книг 1908–1914 рр. склали праці В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського та інших діячів соціал-демократичного, революційного рухів. На другому місці по кількості заборон були твори порнографічного змісту (роман «Записки масажистки», збірник віршів «Невмоготу» і т.п.), окультна, сектантська література, інші релігійні видання, погляди авторів яких не відповідали церковним канонам. Ці заборони зрозумілі, адже вони несли певну загрозу наявному державному ладові, моралі чи державній релігії. Упродовж 1911–1912 рр. Тимчасовий комітет у справах друку та поліція розпочали справжнє полювання на соціал-демократичні та революційні видання, які було видруковано в Одесі протягом 1905–1906 рр. Проти видавців, які не зійшли ще з цього ринку, було розпочате кримінальне провадження. Цензори склали перелік з 24 найбільш шкідливих брошур та розповсюдили серед поліції та інших інституцій уповноважених контролювати бібліотечну систему та книжкові магазини. До цього переліку увійшли:

- 1) Маркс К. Буржуазия, пролетариат и коммунизм. Одесса, 1905.
- 2) Зак С.С. Крестьянство и земельный вопрос. Одесса, 1906.
- 3) Бебель А. Социализация общества. Киев, 1905.
- 4) Арну А. Мертвецы Коммуны. Одесса, 1905. [14, арк. 52–54].

Інспекторський нагляд за друкарнями і книжковими крамницями протягом 1908–1914 рр., працюючи у штатному режимі, виявив на одеських книжкових і газетних складах значну кількість

недозволеної літератури. Вся вона вилучалася поліцією із проведенням наступних слідчих дій.

Загострення геополітичної ситуації у тогочасному світі, поява певної тривоги та розгортання шпигунських ігор напередодні розв'язання світової війни зумовили додаткові функції інспекторів у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Зокрема, вони мали також контролювати продаж та поширення фотоапаратів, витратних матеріалів для фотозйомки. Поліція мала слідкувати аби випадкові люди не фотографували об'єкти поблизу та у межах одеського порту [18].

Варто також зазначити, що об'єми роботи старшого та молодшого інспекторів друкарень, літографій та книжкової торгівлі постійно збільшувався, адже зростала мережа друкарень, магазинів, фотомайстерень, копіювальних апаратів, за якими в умовах наростання опозиційної пропаганди потрібно постійно було наглядати.

Фактично відмежовано у довоєнний період функціонував Одеський комітет іноземної цензури, який був пропускним пунктом найрізноманітнішої іноземної літератури з усього світу, що потрапляла до Російської держави через чорноморські порти. Комітет виконував загальноімперські завдання, а тому він мав окремий штат та досить велике приміщення. Офіс винаймався неподалік від одеського порту по вул. Гоголя 9. Це була семикімнатна квартира, з кухнею, ванною, кімнатою для прислуги. За помешканням був закріплений сарай, спільна пральня та спільне горище [16, арк. 53]. Все було створене для комфортних умов праці та зберігання екземплярів цензурованої продукції. У комітеті працювали штатні цензори та цензори-перекладачі, які запрошувалися на умовах вільного найму для перевірки вузькоспеціалізованої літератури чи літератури на незнайомих штатним цензорам мовах. Цензори, що працювали в комітеті, знали по декілька мов (англійську, французьку, німецьку, грецьку, болгарську, турецьку, арабську), але у штаті також перебував окремий цензор, який спеціалізувався винятково на виданнях єврейською мовою. Для перекладу з вірменської мови запрошували священника відповідної общини. Загалом комітет працював злагоджено, жодних затримок із цензуруванням книжкової продукції не було. Натомість газетний відділ при поштовому відомстві, який займався цензуруванням преси, виписаної з-за кордону, виконував свою роботу не ефективно, а тому зі сторони Одеського комітету іноземної цензури було не мало нарікань на це [15, арк. 51]. Одеський комітет постійно здійснював координацію

своїї діяльності з іншими комітетами іноземної цензури імперії та Комітетом іноземної цензури у Петербурзі (був головний над усіма цензурними органами, що здійснювали цензурування закордонної друкованої продукції) [15].

Одеська митниця та відповідний цензурний комітет працювали злагоджено, жодне видання, якщо це була не контрабанда, не могло оминати цензурного розгляду. Певну проблему для комітету складала мусульманська література, більшість якої потрапляла в Російську імперію саме через Одесу. За певних обставин з'ясувалося, що мусульмани-прочани, близько знайомі з казанськими книготоргівцями, для більшої успішності провезення через одеську митницю мусульманської літератури вдаються до певних хитрощів. Вони з'ясували, що книги, за дорученням Одеського комітету іноземної цензури, проглядає місцевий мулла Абікеєв, який досить халатно ставиться до своїх обов'язків. Тому татарські та арабські видання різних найменувань вправні книготоргівці почали провозити в одному пакунку. Для цензурування відбирався лише один екземпляр видання духовно-морального змісту, який лежав згори. Решта сприймалася як ідентичні видання. Таким чином під час пропуску зазначених туків разом з книгами духовно-морального змісту, переглянутими місцевим цензурним комітетом, провозили й книги іншого характеру, що не були на цензурному перегляді [15].

Початок Першої світової війни та запровадження на Півдні України надзвичайних норм військової цензури внесли значні корективи у роботу відповідних цивільних органів. По-перше, органи військової цензури, займаючись попередньою військовою цензурою, намагалися прибрати із періодичних видань не тільки не дозволених до поширення військово-оперативну інформацію, але й негативні відгуки у бік влади, критику існуючого ладу, скарги на погіршення різних аспектів суспільного життя (особливо починаючи з 1915–1916 рр.), по-друге, кращі фахівці з Одеського тимчасового комітету у справах друку та Одеського комітету іноземної цензури були запрошені на посади військових цензорів. Із відчуття обов'язку та зважаючи на більшу оплату праці військового цензора, більшість службовців

названих органів перейшли у підпорядкування військового відомства. Так, колишні службовці Одеського тимчасового комітету у справах друку І. Спефаріс та А. Плетньов, перебуваючи на посадах військових цензорів займалися переглядом періодичних видань, а колишній старший інспектор друкарень і книжкової торгівлі Плаксін відповідав за цензурування неперіодичних друкованих видань та рукописів (за нормами військової цензури вводився їх попередній перегляд). На наш погляд, таке рішення, прийняте командуванням Одеського округу було раціональним, адже разом із названими чиновниками до військово-цензурної роботи (всього 8 військових цензорів працювало в Одесі) було залучено редакторів провладних газет, кадрових військових, учених євреїв, службовців градоначальства. Вони не мали цензурного досвіду, а тому потребували певного наставництва [14, арк. 48–49].

Висновки. В умовах Першої російської революції 1905–1907 рр. цензурні органи Новоросійського краю завдяки скоординованій роботі губернської влади, поліції та цензури змогли у межах допустимого втримати дієвий контроль над друкованим словом. Цензори Південно-Східної України, на відміну від своїх колег з Південно-Західного краю та Лівобережжя, швидко подавили суспільний підйом у пресі. В революційних умовах це було можливим завдяки запровадженню в Одеському генерал-губернаторстві із самого початку революції 1905 року воєнного стану, універсальні юридичні норми якого дозволили цензурним органам в умовах відсутності своєї спеціальної юридичної бази діяти швидко і жорстко. Практика жорстких штрафів та адміністративного переслідування редакторів, що застосовувалася в Російській імперії у період так званої «столипінської реакції», в Одесі була застосована ще у 1906–1907 рр. Також можемо констатувати, що економічний і промисловий розвиток Південно-Східної України, наявність чорноморських портів, надзвичайно строкатий національний склад населення регіону зумовили функціонування одного з найбільших штатів цензорів по імперії. Повсякденна робота видавалася надзвичайно напруженою, вимагала значних кваліфікаційних навиків та політичної відданості правлячому режиму.

Список літератури:

1. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Аспект Пресс, 2001. 368 с.
2. Кирієнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.

3. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ : «Дієз-Продукт», 2010. № 4. С. 83–98.
4. Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору військової цензури (1914–1917). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Випуск XVI. С. 108–115.
5. Савчинський В.Є. Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. № 12. С. 107–113.
6. Сулима-Камінська І.В. Регіональні органи царської цензури початку XX ст.: харківський та катеринославський інспектори у справах друку. *Краєзнавство*. Київ, 2013. № 1. С. 173–179.
7. Щербак М.Г., Щербак Н.М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. *Історія. Сучасність*. Київ, 2007. № 9. С. 141–146.
8. Щербак Н.М. Український образ світу очима цензорів Російської імперії поч. XX ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2009. Випуск 1. С. 96–98.
9. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.). *Історичний журнал*. Київ, 2007. № 6. С. 58–65.
10. Щербак Н.О. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2008. № 5. С. 202–209.
11. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 8.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 106.
13. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185.
14. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 213.
15. Держархів Одеської обл. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 112.
16. Держархів Одеської обл. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 113.
17. Держархів Одеської обл. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 6.
18. Держархів Одеської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 123.
19. Держархів Одеської обл. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 504.
20. Держархів Одеської обл. Ф. 338. Оп. 1. Спр. 418.

Stetsenko V.I. CENSORSHIP ORGANIZATIONS IN SOUTH-EASTERN UKRAINE (1905–1914)

This article focuses on neglected in the scientific literature aspects of the work of Russian censorship organizations in the territory of the South-eastern Ukraine, which was defined in subnational administrative boundaries of the 19th century as the Governorate-General of Novorossiisk. Based on content analysis of file history of various censorship institutions by the author singled out the peculiarities of working of the Odessa censors during the First period Russian revolution, Stolypin's political reaction, on the eve of the Great War.

It was stated that it was the provincial leadership of the South of Ukraine and the Odessa censors for the first time in the Russian Empire to develop and apply a phased mechanism to combat the opposition press, uncontrolled publishing activities through the declaration of a martial law in peacetime, and the widespread use of administrative fines.

Considerable attention is paid to statistical and comparative calculations on persecution of censorship of different content and purpose of printed matter generic types, specific measures taken by the provincial authorities are singled out to establish control over the press. So the claims and persecution "Odessa censorship" were directly proportional to the degree of opposition of the newspaper. At the same time, excessive cruelty was not observed in the South of Ukraine concerning Ukrainian-language and liberal editions, which took place in South-West region.

The focus of the press inspectors was on a working question on the pages of newspapers. Employees of the relevant department tried to prevent oppositional liberal-democratic criticism central and local authorities

Key words: *censorship, martial law, Inspector for printing, Odesa Temporary Committee on Press Issues, the first Russian revolution.*